

Prof. dr Dragica Vujadinović*

TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR ZA RAZUMEVANJE RODNIH ODNOSA U SAVREMENOSTI – Slučaj Srbije

Apstrakt: Rodni odnosi se pojavljuju kao društveni i saznanji problem tek sa procesom modernizacije i od momenta kada se podrazumevajuća patrijarhalna matrica podređenosti žena dovodi u pitanje. Procesi modernizacije počinju u širem smislu u novovekovnom periodu i u doba prosvetiteljstva, direktnije su povezani sa političkim građanskim revolucijama i industrijskom revolucijom 19. veka, a intenziviraju se na sistematičan način od druge polovine 20. veka kada se egalitarni trendovi uspostavljaju kao civilizacijski standard za ukupne društvene odnose i rodne odnose.

Tokom čitave predmoderne istorije, položaj žena je determinisan patrijarhalnom strukturom odnosa, a u moderno i savremeno doba položaj žena i rodni odnosi su obeleženi dijalektikom patrijarhata i antipatrijarhata. Dve međusobno suprotstavljene logike i tendencije uzajamno su povezane i međusobno uslovljene; više jedne uvek znači manje druge, metaforički rečeno – kao u zakonu spojenih sudova sa tečnostima različite gustine. Pritom, ta paradigmatična dijalektika je uvek smeštena u konkretnoistorijski kontekst.

Razumevanje rodni odnosa u konkretnoistorijskom kontekstu zahteva znanja o kumulativnom dejstvu predistorije i aktuelnih obeležja karaktera društva i države, i o tome kako se ta dijalektika na specifičan način manifestuje u datom vremenu i okruženju.

Karakter rodni odnosa postaje, dakle, tema tek u modernim društvenim naukama. Tom temom se bavi feministička teorija u svojim samostalnim pregnućima od sedamdesetih godina do danas, a nadalje se u rastućem opsegu pojavljuju i rodno senzibilisana politikološka, sociološka, kulturološka, pravnička saznanja.

Fokus ovog rada je na obrazloženju pomenutih ključnih elemenata teorijsko-metodološkog okvira analize rodni odnosa. Takođe, izvedeni fokus i cilj je da se primena tog okvira analize prikaže na slučaju sadašnje Srbije i rodni odnosa u njoj.

Motiv i razlog za pomenuti fokus je uverenje da aktuelne feminističke analize i rodno senzitivni uvidi u različitim društvenim naukama prečesto ostaju na nivou prepoznavanja ili jedne ili druge dimenzije pomenute dijalektike ili, pak, na nivou paralelnog pominjanja elemenata emancipacije i elemenata repatrijarhalizacije. Na taj način uvidi ostaju parcijalni i ne dosežu do potrebnog sistematskog i integralnog razumevanja protivrečnih i međusobno zavisnih tendencija; utoliko, nedostaje im

* Prof. dr Dragica Vujadinović, Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet. Rad je rezultat istraživanja u okviru projekta *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije (179059)*, koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, pod rukovodstvom prof. dr Stevana Lilića.

kapacitet za razumevanja uzroka obnove ili, pak, prevazilaženja retrogradne logike patrijarhata i za artikulisanje adekvatnih politika, odnosno emancipatorskih mera i mehanizama.

Namera je da dijalektika patrijarhata i antipatrijarhata bude što bolje artikulisana kao okosnica feminističkih i rodno senzitivnih teorijskih, empirijskih i praktičkih (*policy making*) istraživanja i saznanja.

Ključne reči: Patrijarhat. Emancipacija. Rodni odnosi. Rodna ravnopravnost. Teorijsko-metodološki okvir.

UVOD

Žene kroz istoriju dele istu sudbinu na različite načine u različitim epohama, uz specifične razlike zavisno od klasnog, rasnog i socijalnog položaja u svakom konkretnom vremenu. Paradigma za razumevanje rodni odnosa u celokupnoj predmodernoj istoriji jeste patrijarhat. Paradigma za razumevanje rodni odnosa u modernom dobu jeste sukob patrijarhata i tendencija emancipacije od njega.

Tokom čitave predmoderne istorije, položaj žena je determinisan patrijarhalnom strukturom odnosa, koja podrazumeva hijerarhijske odnose među polovima i podređenost žena muškarcima i dece roditeljima. Ispoljavanja patrijarhalne podređenosti drastičnija su u slučaju siromašnih žena, pogotovo onih u ropskom položaju, što je multiplikovano kod onih koje pripadaju po bilo kojoj osnovi obezvređenim društvenim grupama u datom predmodernom konkretnoistorijskom kontekstu.

Tek je moderno doba donelo i emancipatorske potencijale i pomake, tako da su položaj žena i rodni odnosi u moderno i savremeno doba do današnjih dana obeleženi sukobom tendencija ka očuvanju patrijarhata i tendencija za uspostavljanje rodne ravnopravnosti. Naravno da je srazmera ispoljavanja emancipatorske tendencije izraženija u bogatijim zemljama sa razvijenijom demokratskom kulturom i demokratskim političkim sistemom, a ispoljavanje patrijarhalne tendencije srazmerno najizraženije u autoritarnim siromašnim društvima u kojima postoji jaka religijska i običajna podrška podređivanju žena.

Procesi modernizacije i globalizacijski trendovi ipak su doprineli tome da u svim društvima, i onim najzaostalijim, postoje makar u tragovima emancipatorski elementi. S druge strane, žilavost i milenijumska kodiranost patrijarhalnog nasleđa doprinose tome da elementi reprodukcije starog patrijarhata i produkovanja novih formi patrijarhata opstaju i u najrazvijenijim aktuelnim ustavnim demokratijama. Utoliko uspostavljanje rodne ravnopravnosti podrazumeva stalna pregnuća ka prevazilaženju patrijarhalne matrice rodni odnosa u pravno-političkom i institucionalnom, ekonomskom, obrazovnom, kulturnom, socijalnom, individualnopsihološkom i kolektivnopsihološkom polju, kao i u sistemu vrednosti.

Za razumevanje konkretnoistorijske prirode rodni odnosa u bilo kom savremenom društvu neophodno je da se ima u vidu pomenuta geneza rodni odnosa u predmodernom i modernom dobu i, posebno, dijalektika patrijarhata i antipatrijarhata u modernom i

savremenom dobu. Ta dijalektika se metaforički može uporediti sa „sistemom spojenih sudova” za slučaj kada su različite gustine tečnosti u oba dela dvodelne posude jer su u tom slučaju nivoi tečnosti različiti. Poenta je da su međuzavisni nivoi ispoljavanja patrijarhata i emancipacije, i to na način obrnute srazmere; dakle, što je više emancipatorskih potencijala u faktičkom, normativnom i *policy making* smislu, to će manje biti obnove starog i novog patrijarhata.

Takođe, moraju da se imaju u vidu i trendovi i modifikacije modernog i savremenog doba, kao i specifična obeležja političke istorije i političkog poretka, ekonomskog, socijalnog, kulturnog stanja u određenom društvu koje je predmet analize sa stanovišta rodni odnosa. Po pravilu, patrijarhalna struktura društvenih i rodni odnosa pogoduje održanju autoritarnih poredaka jer je reč o odnosima heteronomije, hijerarhije, poslušnosti, pokornosti, podređivanja. Nasuprot tome, izgradnji demokratskog poretka pogoduju odnosi rodne ravnopravnosti i afirmacije egalitarnih vrednosti u vaspitanju, obrazovanju i svim sferama društvenog života.

Mera demokratičnosti ili nedemokratičnosti konkretnog društva može da se procenjuje na osnovu karaktera rodni odnosa i, pre svega, na osnovu političko-pravnih i institucionalnih mehanizama koji pogoduju unapređenju rodne ravnopravnosti ili, nasuprot tome, podstiču retradicionalizaciju i repatrijarhalizaciju.

Pritom, pomenuti generalni trendovi ne znače da i tamo gde je naglasak na demokratizaciji društva i na unapređenju rodne ravnopravnosti nema i mnoštva manifestacija repatrijarhalizacije i retradicionalizacije.

Štaviše, na delu je kulturološki kontekst globalizacije i masovnog društva, komercijalizacije odnosa, potrošačkog mentaliteta, uz savremenu globalnu ekonomsku krizu, zatim, kriza demokratije i krize poverenja u političke elite, s jedne strane, i antiglobalizacijske ekstremnodesne (i ekstremnoleve) reakcije sa težnjama vraćanja naciji, partikularnom identitetu, tradiciji, s druge. Sve to zajedno dovelo je do globalnog trenda tabloidizacije žena i rodni odnosa, do mizoginije i novog patrijarhalizma, s jedne strane, i do obnove starog patrijarhalizma u pomenutim antiglobalizacijskim zahtevima za vraćanjem tradiciji.¹

Taj globalni trend pojave novog i obnove starog patrijarhalizma kao globalnog fenomena, dakle, mimo karaktera poredaka, ne umanjuje uticaj drugih prethodno pominjanih faktora: prvo, suštinske veze između demokratičnosti društva i rodne ravnopravnosti, s jedne strane, i autoritarnosti poretka i težnje ka očuvanju patrijarhata i repatrijarhalizaciji, s druge; i drugo, suštinski značaj pominjane paradigme i njenog dejstva na globalnom i nacionalnom nivou.

1. Paradigma rodni odnosa u predmodernom društvu

Crvena nit predmoderne istorije je patrijarhat.² Rodni odnosi u svim modalitetima društvenog života i poredaka u predmodernom doba primarno su određeni patrijarhalnom

¹ M. Blagojević, *Mapiranje mizoginije u Srbiji*, I knjiga, AŽIN, Beograd 2002 (drugo izdanje).

² K. Millet, *Sexual Politics*, Garden City, NY 1970, 29; 23–59; Eva Figes, *Patriarchal Attitudes*, Virago, London 1970, 17–34, 152–167; Sh. Rowbotham, *Svest žene – svet muškarca*, Radionica SIC, Beograd 1983, 3–22 (Sh. Rowbotham, *Woman`s Consciousness, Man`s World*, Penguin Books, 1974).

strukturu hijerarhijskih, heteronomnih odnosa među polovima i među roditeljima i decom. Patrijarhalna matrica društvenih konstrukata polnih, odnosno rodni uloga podrazumeva podređenost žena muškarcu i dece roditeljima, poslušnost i podaništvo nosilaca podređenih društvenih uloga, pravo nadređenog *pater-a familias-a* i da fizičkim nasiljem kažnjava manjak poslušnosti članova porodice.

Pater familias je vlasnik svojine i funkcija u javnoj sferi, ali je vlasnik i života članova porodice; on je presuditelj u svim stvarima, a njegova javna delovanja su primarna i definišu njegov lični identitet. Žena je usmerena na privatnu sferu domaćinstva i materinstva, a muškarac na javnu sferu i izdržavanje porodice. Istovremeno, neplaćeni rad žene u porodičnom domaćinstvu je ogroman, ali se podrazumeva i nevidljiv je; teški fizički poslovi joj nisu strani, a ekonomska zavisnost je jedno od ključnih uporišta njene ukupne podređenosti i nevladanja sopstvenom sudbinom. Osnovna društvena uloga muškarca spram porodice jeste da je njen „hranitelj” (u kombinaciji sa neplaćenim radom žena u kući i na imanju, koji se ne priznaje i, utoliko, lišen je epiteta „hraniteljka”). Tradicionalna porodica je, po pravilu, proširena, ekonomska zajednica. Patrijarhat podrazumeva dva modela žene – jedan za privatnu i drugi za javnu sferu. Tip žene za privatnu sferu je žena majka, domaćica, dok je tip žene za javnu sferu – prostitutka, konkubina. Prostitucija kao najstariji zanat vuče korene iz patrijarhata. Žena je milenijumima i vekovima nevidljiva u javnoj sferi, u javnom govoru, u političkom odlučivanju, u teorijskom mišljenju, kulturnom i naučnom stvaralaštvu. Patrijarhalna struktura odnosa se u svim predmodernim društvima neupitno, ali na različite načine reprodukuje, a nosioci društvenih rodni uloga shvataju te uloge kao date i predodređene. Podređenost žene se podrazumeva, ni sama žena je ne dovodi u pitanje, što se u feminističkoj literaturi naziva „interiotizacijom ropstva”.³ Patrijarhalni tip privatne sfere je u direktnoj funkciji reprodukcije autoritarnih odnosa u javnoj sferi, autoritarne vladavine i ukupne neravnopravne distribucije moći. Za patrijarhalno nasleđe je karakteristično formiranje tipa ličnosti podobnog za autoritarne hijerarhijske odnose i na mikronivou porodičnih i privatnih odnosa, a i na svim nivoima i u svim dimenzijama javnog života.

Dakle, dominacija patrijarhalne strukture rodni odnosa i njenih različitih konkretnoistorijskih modela u različitim epohama i društvima predmodernog doba je paradigmatična. Crvena nit patrijarhalizma se protezala hiljadama godina i podređenost žene je duboko usađena u individualnopsihološke, socijalno-psihološke i kulturne matrice, u porodične odnose, u ukupnu kodifikovanost privatne i javne sfere, kao i u teorijsko, naučno, filozofsko stvaralaštvo.

Žene su u dugoj istoriji predmodernog doba bile izuzetak u politici, obrazovanju, umetnosti, teorijskom stvaralaštvu. I najumniji mislioci, filozofi, teolozi, naučnici su bez zazora iskazivali stereotipsko shvatanje o inferiornosti žena.⁴

³ N. Ler Sofronić, *Neofeminizam i socijalistička alternativa*, Radnička štampa, Beograd 1985.

⁴ Aristotel: „I treba da žene posmatramo kao bića koja su deformisana, iako ta bića nastaju prilikom prirodnog procesa.” (4. vek pre n. e.).

Sv. Pavle: „Glava žene je muškarac... jer nije muškarac nastao od žene već je žena nastala od muškarca.” (1. vek n. e.).

Toma Akvinski: „Izgleda da žena nije trebalo da bude stvorena kada je došlo do prvog stvaranja. Jer, Filozof je rekao da je žensko bezvredno i loša kopija muškog. A ništa što je bezvredno i loše nije trebalo da se stvori na samom početku, znači ženu nije trebalo stvarati tokom prvog stvaranja.” (13. vek n. e.).

Feministička literatura i rodno senzibilisani diskurs kritički su orijentisani spram patrijarhalne teorijske paradigme; oni suštinski dovode u pitanje kodiranje podređenosti žena u svakom smislu, pa tako i u kontekstu literature, filozofije, umetnosti, svakog oblika stvaralaštva. „Pojava feminizma, kao epistemološke alternative patrijarhalnog diskursa i pogleda na svet, dovela je do preispitivanja celokupnog do tada poznatog znanja u gotovo svim oblastima i sferama društvenog života.”⁵

2. Moderno društvo i geneza rodних odnosa

Moderno doba je prvo u ljudskoj istoriji koje je otvorilo prostore i perspektive za emancipaciju rodnih odnosa od patrijarhalne matrice tradicionalne podređenosti žena. Poenta je da bazična paradigma sukoba patrijarhata i emancipacije karakteriše sva moderna društva i sve procese modernizacije, s tim što svaka sredina, to jest svako društvo i država, daje poseban pečat pomenutoj dijalektici, zavisno od karaktera i dometa političkih, ekonomskih i kulturoloških modernizacijskih procesa.

Na delu je sukob dve međusobno suprotstavljene istorijske i civilizacijske tendencije, a to je globalna pojava koja se ispoljava na različite načine i u različitim srazmerama u svim društvima, slojevima, kulturološkim matricama današnjice. Patrijarhat se nagriza i prevazilazi, ali i održava. I to je karakteristično za sve zemlje i u različitoj meri i srazmeri za sve sfere privatnog i javnog života, za sve individue i sve forme njihovih socijalnih odnosa.

H. Kremer i Dž. Sprenger: „Razlozi zašto se veći broj veštica nalazi među ženama jesu sledeći: prvo, to je potvrđeno na osnovu stvarnog iskustva a zatim putem vebalnog svedočenja pouzdanih svedoka. Uzroci leže u tome da su žene lakovernije i prirodno podvodljive pa lakše padaju pod uticaj bestelesnih aveti. Žene su i brbljive pa ne mogu da sakriju od drugih zle veštine koje poznaju... Istina je da Stari zavet i knjige u njemu govore puno o tome šta je kod žena zlo i to je zbog prve zavodnice Eve i njenih imitacija... Da zaključimo, svo veštičarenje proizilazi iz telesne požude koja je kod žena nezasita.” (15. vek i početak 16. veka).

Žan Žak Ruso: „Kada se žena žali protiv nepravde neravnopravnosti na koju ju je prinudio muškarac, ona nije u pravu; ta neravnopravnost nije ljudska institucija; odnosno sigurno nije posledica predrasude već razuma: da pol kome je priroda namenila decu mora da za njih odgovara drugom (polu).” (18. vek).

Fridrih Hegel: „Razlika između muškarca i žene je ista, kao i razlika između životinje i biljke... Žene se naravno mogu obrazovati, ali njihovi umovi nisu prilagođeni višim naukama, filozofiji ili pojedinim umetnostima... Kada bi žene kontrolisale vladu, čitava država bi bila u opasnosti...” (18. vek, početak 19. veka).

Fridrih Niče: „Muškarac treba da se podiže u svrhe rata a žena u svrhe relaksacije vojnika: sve drugo je suludo... Da žena bude igračka, čisto i jednostavno kao neprocenjivi dragulj... Da li ideš kod žene? Nemoj da zaboraviš bič!” (19. vek).

Čarls Darvin: „Glavna razlika između intelektualnih moći dva pola je prikazana putem veće nadmoći muškaraca u bilo kojoj oblasti koje se lati, bez obzira da li je u pitanju duboka misao, razum ili imaginacija, ili jednostavno upotreba čula i ruku. Ako bi napravili spisak najemenitnijih muškaraca i žena..., ta dva spiska ne bi mogli da se porede. Dakle, možemo da zaključimo... da mentalna sposobnost muškaraca mora da je iznad ženske.” (19. vek)

Zigmund Frojd: „Kroz istoriju ljudi su lupali glavu da reše zagonetku koja se odnosi na prirodu ženstvenosti... Ni vi nećete izbeći brigu oko tog problema – vi, koji ste muškarci; to se ne odnosi na vas koje ste žene zbog toga što ste vi same taj problem.” (20. vek)

(Citati iz: I. Milojević, S. Markov (ur.), *Studije roda*, Novi Sad 2011, 16. i 17, a na osnovu izvora: J. O’Faolain and L. Martines, *Not in God’s Image: Women in History*, Glasgow 1973; S. Moller Okin, *Women in Western Political Thought*, Princeton University Press, 1980; R. Agonito, *History of Ideas on Women: A Source Book*, NY, A Perigee Book 1977).

⁵ I. Milojević, S. Markov (ur.), *op. cit.*, 17.

Moderno društvo obuhvata u širem smislu poslednjih pet vekova od vremena renesanse i prosvetiteljstva, a u užem od vremena političkih revolucija i industrijske revolucije 18. i 19. veka, pa do danas. Savremeno doba karakteriše, najpre, postepeno uspostavljanje od šezdesetih do osamdesetih godina 20. veka liberalnodemokratskih poredaka u razvijenim zemljama Zapada. Egalitarne tendencije i kultura ljudskih prava, uključujući afirmaciju ženskih prava, uspostavljaju se kao civilizacijski standard demokratskog kapitalizma; imaju svoj vrhunac u periodu *welfare* države, egalitarnog kapitalizma i socijalne pravde i praćene su razvojem feminističkog pokreta i pravno-političkog, socijalnog, kulturnog unapređenja položaja žene. Faza modernizacije iz druge trećine 20. veka, koja je vezana za liberalnodemokratski poredak i *welfare* socijalni sistem, donela je najveće boljitke za socijalnu zaštitu žena i porodice; a 21. vek je doneo stagnaciju socijalne dobrobiti, ali je, s druge strane, doneo dalje unapređenje pravno-političke dimenzije rodne ravnopravnosti.

2.1. Faktori uticaja na promenu paradigme rodnih odnosa u modernosti

Pretpostavke za emancipaciju mogu se u najopštijem smislu povezati sa uspostavljanjem ekonomske strukture kapitala, sa uticajima Prvog i Drugog svetskog rata; sa građanskim političkim revolucijama; sa izgradnjom sistema masovnog obrazovanja nakon Drugog svetskog rata, sa izbornim opštim pravom glasa žena kroz sifražetski pokret 19. veka i feministički pokret od sedamdesetih godina 20. veka; sa razvojem međunarodnog prava zaštite ljudskih prava nakon iskustava Drugog svetskog rata i Holokausta, sa naglaskom i na zaštiti ženskih prava u 20. veku; sa *welfare* modelom ekonomskog razvoja u posleratnoj Evropi i Americi od šezdesetih do osamdesetih godina 20. veka i uspostavljanjem sistema socijalne sigurnosti i zaštite žena i dece, odnosno rastućeg socijalnog blagostanja.

Sistem masovne industrijske proizvodnje otvara prostor da žene uđu u javnu sferu rada i da počnu da stiču relativnu ekonomsku nezavisnost. Dodatno su na to uticali i svetski ratovi, koji su doprineli masovnom zapošljavanju žena na mestima koje su muškarci napustili zbog odlaska na front, kao i u industriji naoružanja.⁶ Građanske političke revolucije donele su promenu epohalne svesti i uspostavljanje formalnopravne ideje univerzalne jednakosti, što je najpregnantnije izraženo u Američkoj Deklaraciji o nezavisnosti i Francuskoj Deklaraciji o jednakosti čoveka i građanina.⁷ Žene su prepoznale sebe u ideji univerzalne jednakosti, ali pomenuti dokumenti od civilizacijskog značaja nisu bili rodno senzibilisani, a žene su u njima bile pravno nevidljive. Revolucionari i parlamentarci tog doba nisu doživljavali žene kao jednake; i kod njih je bila jaka patrijarhalna matrica izjednačavanja žena sa sferom domaćinstva i majčinstva i služenja javnom interesu u pomenutim društveno predodređenim ulogama. Duga borba samih žena i feministički

⁶ K. Offen, *Feminism and the Republic, The French Republic – History, Values, Debates* (eds. E. Berenson, V. Duclert, and C. Prochasson), Cornell University Press, Ithaca and London 2011, 289–299. Vid. takođe: *Women in Wartime: The Rise of the Female Public Servants*, Guardian Public Leaders Newsletter, <http://www.theguardian.com/public-leaders-network/2014/nov/08/world-war-women-workplace-public-services>, 20. novembar 2015.

⁷ https://sh.wikipedia.org/wiki/Ameri%C4%8Dka_Deklaracija_nezavisnosti;
<http://www.bastabalkana.com/2012/09/francuska-deklaracija-o-pravima-coveka-i-gradjanina-sloboda-jednakost-bratstvo-1789/>

osvešćenih muškaraca bila je neophodna da bi žene postale pravni subjekti, ravnopravne građanke, pravno vidljive individue. Istorija sifražetskog pokreta 19. veka⁸, potpomognuta patriotskim delovanjem žena u Prvom svetskom ratu, doprinela je da početkom 20. veka žene u Britaniji, Americi, Australiji, Kanadi, Severnoj Evropi ostvare jednako pravo glasa. Od Deklaracije o nezavisnosti iz 1776. do 1920. godine – kada Amerikanke dobijaju pravo glasa – prošle su 144 godine, a od francuske Deklaracije iz 1789. do dobijanja prava glasa za žene u Evropi između 80 i 180 godina. Recimo, u Engleskoj je proteklo 140 godina (1918. je bilo priznato pravo glasa samo za žene starije od 30 godina, a 1928. je uspostavljeno opšte pravo glasa za žene starije od 21 godine). Francuskinje dobijaju opšte pravo glasa 1944. godine, tako da je za njih prošlo 160 godina.⁹

U većini zemalja opšte pravo glasa ostvareno je tek nakon Drugog svetskog rata, i to zahvaljujući tome što je javno mnjenje odobrovoljeno patriotskim doprinosima žena u borbi protiv nacizma.

Istovremeno je u dugom nizu decenija trajala borba žena za pravo na obrazovanje, posebno na pravo na visoko obrazovanje.¹⁰ Devojke su tek 1863. godine dobile pristup univerzitetu u Cirihi, a 1870. u Kembridžu, 1878. godine u Oksfordu, a između 1870. i 1882. godine u skandinavskim zemljama.¹¹ To su, međutim, bili izuzeci sve do druge polovine 20. veka, otkada je došlo do globalne ekspanzije masovnog visokog obrazovanja.¹² Žene su u Srbiji 1914. godine činile samo 10% studentske populacije i samo mali deo njih će dobiti pravo na profesionalnu emancipaciju.¹³

Takozvani „bum obrazovanja” nakon Drugog svetskog rata i masovni ulazak žena u obrazovnu sferu¹⁴ je bio od ključnog značaja za osvešćivanje žena i promene u kulturnim matricama (za odustajanje od patrijarhalno definisanih društvenih uloga i „interiorizacije ropstva”), za njihovu povećanu političku participaciju, buđenje feminističkog pokreta, radikalnije sticanje ekonomske nezavisnosti.

⁸ D. Obrenić, „Pravo glasa žena”, u: A. Zaharijević (ur.), *Neko je rekao feminizam*, Artprint, Novi Sad 2008, 24–45; Women’s Suffrage, *Encyclopedia Britannica’s Guide to Women’s History*, <http://kids.britannica.com/women/article-216007>, 25. 10. novembar 2015; K. Ofen, „Osporavanje muške aristokratije: Feminizam i Francuska revolucija”, *Ženske studije*, online publication, June 11, 2013, <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-13/79-osporavanje-muske-aristokratije-feminizam-i-francuska-revolucija>, 25. novembar 2015.

⁹ Sh. Rowbotham, *op.cit.*; K. Ofen, *ibid.*, D. Vujadinović, „Perspektive rodne ravnopravnosti u sferi prava – slučaj Srbije”, u: S. Lilić (ur.), *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije*, Pravni fakultet, Beograd 2012; D. Vujadinović, „Rod i pravna regulativa”, u: S. Lilić (ur.), *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije*, Pravni fakultet, Beograd 2013.

¹⁰ T. Krstec, „Pravo na obrazovanje”, u: A. Zaharijević (ur.), *Neko je rekao feminizam*, Novi Sad 2008, 57–69.

¹¹ P. Marks, „Femininity in the Classroom: An Account of Changing Attitudes”, u: J. Mitchell and A. Oakley (Eds.), *The Rights and Wrongs of Women*, Penguin Books 1976, 176–198;

T. Blackstone, „The Education of Girls Today”, u: J. Mitchell and A. Oakley (Eds.), *The Rights and Wrongs of Women*, Penguin Books, 1976, 199–216; T. Krstec, *op. cit.*, 57–69.

¹² <http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/equality/05conferences/2014NFPHelsinki/Documents/Report%20Conference%20Helsinki.pdf>, 10. april 2016.

¹³ T. Krstec, *op. cit.*

Feministički pokret od sedamdesetih godina 20. veka (liberalni, socijalistički, radikalni, crni)¹⁵ predstavlja deo istorijskog trenda razvoja civilnog društva i novih društvenih pokreta, koji se zalažu za demokratizaciju sfere rada, zaštite životne sredine, unapređenja zaštite manjinskih, kulturnih, socijalnih, obrazovnih prava, drugačije rečeno, za razvoj prava ljudskih prava i ženskih prava i za veću participativnost društva i politike i za unapređenje legitimacijske baze liberalnodemokratskog kapitalizma.

Pod uticajima tegobnih iskustava Drugog svetskog rata i Holokausta, kao i pod uticajem građanskih pokreta protiv rasne, polne i svih drugih osnova diskriminacije, Ujedinjene nacije donose Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima 1948. godine¹⁶; uspostavlja se generalni trend unapređenja međunarodnog prava zaštite ljudskih prava, uključujući i zaštitu žena od svih oblika diskriminacije, sa ključnim međunarodnim dokumentom iz 1979. godine – Konvencijom o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama, CEDAW¹⁷, i stvaranjem sistemskih mehanizama i zakonske regulative za unapređenja rodne ravnopravnosti.

2.2. Geneza rodni odnosa u savremeno doba

Paradigmatičan poredak savremene faze modernog doba jeste liberalnodemokratski, koji nakon Drugog svetskog rata produkuje tzv. državu blagostanja i koji od vremena ekonomske krize osamdesetih godina 20. veka i procesa globalizacije biva zamenjen neoliberalnim modelom savremenog kapitalizma. Uz liberalizam kao takav (sa svim njegovim modifikacijama u ekonomiji i politici i u rodni odnosima), i realsocijalizam pripada procesu modernizacije, doduše na mutiran način.¹⁸

Liberalizam i socijalizam su glavne tradicije i tendencije modernosti i savremenosti, koje imaju zajedničke korene u prosvetiteljskim idejama i vrednostima građanskih revolucija – slobodi i jednakosti. Realsocijalizam je potiskivao političke slobode, a insistirao je na ekonomskoj jednakosti; uz sve svoje autoritarne osobine, doneo je značajne emancipatorske pomake u masovnom zapošljavanju žena i njihovom uključivanju u obrazovanje, kao i u socijalnoj zaštiti žena/majki. U zemljama realsocijalizma emancipatorski pomaci u obrazovanju, zapošljavanju i socijalnoj zaštiti bili su čak intenzivniji nego na Zapadu.

Uz to, uprkos zapostavljanju političkih sloboda i razvoja demokratije, opšte pravo glasa – kao jedna od najvažnijih političkih sloboda – postalo je nakon Drugog svetskog rata ustavna kategorija i u svim realsocijalističkim državama. S druge strane, autoritarnoj političkoj strukturi je odgovaralo da se u privatnoj sferi maksimalno očuva patrijarhalna matrica. Utoliko je dvostruka opterećenost (neplaćeni rad u kući i briga o deci, uz zaposlenost

¹⁵ S. Nedović, *Savremeni feminizam – Položaj i uloga žene u porodici i društvu*, Službeni glasnik, Beograd 2002, obnovljeno izdanje CUPS-CESID, 2005; Ž. Papić, *Sociologija i feminizam*, IIC SSOS, Beograd 1989.

¹⁶ <http://www.sostelefon.org.rs/zakoni/12.%20Univerzalna%20deklaracija%20o%20ljudskim%20pravima.pdf>

¹⁷ <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/cedaw.htm>, 15. april 2016.

¹⁸ O konceptima modernog i savremenog društva i o mestu realsocijalizma u modernizacijskim procesima vid.: A. Heler, *Teorija istorije*, Beograd 1984; F. Feher and A. Heller, *Eastern Left, Western Left*, Routledge and Kegan Paul, 1987; D. Vujadinović, *Budimpeštanska škola – teorija radikalnih potreba*, Nikšić 1988, 52.

u javnom sektoru) karakterisala srazmerno više žene na Istoku nego na Zapadu.¹⁹ Sintagma koja uspešno dijagnostikuje pomenute procese jeste „samožrtvujući mikromatrijarhat”²⁰, maksimalno iscrpljivanje resursa žena u javnoj i privatnoj sferi, koje im daje i određenu dozu društvene moći u privatnoj sferi i uopšte uzev.

Sukob patrijarhalne matrice (koja je u procesu destrukcije i reprodukcije) i antipatrijarhalne matrice (koja je u procesu strukturacije i etabliranja) proteže se kao crvena nit kroz ukupni period modernizacije, kao i kroz obe faze savremenosti, ali se na različite načine iskazuje u *welfare* kapitalizmu i neoliberalnoj fazi savremenosti.

Welfare model državne i socijalne politike nakon Drugog svetskog rata na Zapadu je odražavao kapacitete tadašnjeg ekonomskog progresa; zatim je odražavao potrebe Zapada da ojača svoje legitimacijske prednosti u odnosu na sovjetski blok, kao i civilizacijski trend afirmacije univerzalne jednakosti i zaštite ljudskih prava. Pravo na obrazovanje, pravo na zdravstvenu zaštitu i pravo na penziju najznačajnija su socijalna prava, koja je država blagostanja afirmisala i unapređivala.

Piketi govori o tri socijalne revolucije koje su se dogodile u kontekstu *welfare state*, a koje su omogućene fiskalnom revolucijom.²¹ Redistribucija kapitala za svrhe socijalne sigurnosti masa – sa akcentom na tome da se svim građanima obezbedi pravo na obrazovanje, zdravstvenu i penzionu sigurnost – predstavljala je civilizacijski pomak i standard modernizacije. Reprezentovala je unapređenje demokratije i socijalnih prava građana.²²

Naravno, mere unapređenja socijalne sigurnosti značajno su donosile boljitak za socijalna prava žena i dece i predstavljale su civilizacijski pomak u njihovoj zaštiti. S druge strane, različiti *welfare* modeli su u različitoj meri doprinosili rodnoj emancipaciji. Većina njih su bili rodno nesenzitivni, odnosno olakšavali su položaj žena kao domaćica i radnica, ali uz očuvanje jake patrijarhalne matrice društvenih uloga. Skandinavski model *welfare* socijalne politike jedini je imao iskristalisan rodno senzitivni pristup i osvešćen emancipatorski potencijal i, kao takav, podsticao je balansiraniju podelu poslova u kući i van kuće između muškaraca i žena i prevazilaženje tradicionalnih uloga polova.²³

¹⁹ D. Vujadinović, „Civilno društvo i svakodnevni život”, u V. Pavlović (ur.), *Potisnuto civilno društvo*, Beograd 1995; D. Vujadinović, „Porodične strukture i perspektive razvoja civilnog društva u današnjoj Srbiji”, u D. Vujadinović, *Civilno društvo i političke institucije*, Beograd 2009.

²⁰ M. Blagojević (ur.), *Mapiranje mizoginije u Srbiji – Diskursi i prakse*, AŽIN, Knjiga I, Beograd 2000 (drugo izdanje 2002), i Knjiga II, 2005.

²¹ Piketi kaže: „Uporedo sa pristupom obrazovanju i zdravlju, javne penzije su konstituisale treću socijalnu revoluciju, koju je fiskalna revolucija 20. veka omogućila”, Th. Piketty, *Capital in the Twenty-First Century*, Harvard University Press, 2014, 478.

²¹ Piketi kaže: „(I)zgradnja fiskalne i socijalne države je suštinski deo procesa modernizacije i ekonomskog razvoja”, *ibid.*, 491.

²² Rast poreskih izdvajanja za socijalna davanja rastao je od 10% 1920. godine do 40% u Americi i Britaniji do sedamdesetih godina (do vladavine Regana i Tačerove), a do 50% u Nemačkoj i Francuskoj i čak 55% u Skandinaviji do osamdesetih (*ibid.*, 476).

²³ N. Fraser, *Unruly Practices: Power, Discourse and Gender in Contemporary Social Theory*, Cambridge 1989; L. Gordon. ed. *Women, the State and Welfare*, Wisconsin 1990; J. Grimshaw, *Feminist Philosophers, Women's Perspectives on Philosophical Traditions*, Wheatshet Books Ltd, London 1986; G. Pascall, *Social Policy – A New Feminist Analysis*, London 1997; A. Phillips (*O*)*rađanje demokratije (Engendering Democracy*, first ed. 1991), Ženska infoteka, Zagreb 2001.

U najrazvijenijim „državama blagostanja” Zapada, srazmerno je značajno povećanje prisustva žena u ekonomiji, praćeno relativnim porastom ekonomske nezavisnosti, smanjenja neplaćenog rada žena u kući. Žene masovno ulaze u visoko obrazovanje, masovnije ulaze i u visoku politiku. Kao što je već pomenuto, u međunarodnom pravu i nacionalnim pravima, kao i u političkim institucionalnim mehanizmima, značajni pomaci su napravljeni u pravcu pravne vidljivosti žena i implementacije rodno senzibilisanog prava i institucionalnih mehanizama. Međunarodno i nacionalno pravo vezano za zaštitu od rodne diskriminacije i nasilja u porodici posebno se snažno razvija od sedamdesetih godina, a *welfare* socijalni model istovremeno snažno unapređuje zaštitu majki, dece, roditeljstva. Napredak u uspostavljanju pravno-političkih i institucionalnih mehanizama rodne ravnopravnosti je naročiti zamah dobio već od šezdesetih, a posebno od dvehiljaditih u pravu Evropske unije (EU) i kroz njegove uticaje na sve zemlje članice i na one koje su u procesu integracije u EU.²⁴

Emancipatorski pomaci su vidljivi i u samoj porodici, ali elementi patrijarhata se ipak žilavije održavaju nego u javnoj sferi.²⁵ Ukupno uzev, emancipatorski pomaci su najveći u EU, ali, shodno rezultatima *Indeksa rodne ravnopravnosti* iz 2013. godine²⁶, „rodni jaz” u znanju, radu, novcu, zdravlju, vremenu, moći, kao i u domenu nasilja i ukrštene nejednakosti još je uvek veoma veliki; u proseku su zemlje EU na oko 52% postignute rodne ravnopravnosti.

Ekonomska kriza sedamdesetih i preskupa birokratizovana država blagostanja doveli su do krize *welfare* modela ekonomskog razvoja i socijalne politike. Kriza rasta kapitalističke ekonomije, kriza države blagostanja, pad Berlinskog zida sa konsekvencom da Zapad ne mora više da demonstrira svoje prednosti u blagostanju i zaštiti socijalnih i svih ljudskih prava – uz sve veću moć korporativnog kapitalizma i finansijskih centara moći – doveli su do zaokreta ka neoliberalnom modelu kapitalizma²⁷, do smanjivanja socijalnih davanja u svim zemljama Zapada, što je konsekventno vodilo ugrožavanju i smanjivanju već stečenih socijalnih i ekonomskih prava.²⁸

2.3. Globalizacija, neoliberalizam i rodni odnosi u društvima tranzicije

Devedesetih godina 20. veka dogodio se neoliberalni zaokret na globalnom nivou. Taj period karakteriše i raspad sovjetskog bloka i procesi demokratske tranzicije zemalja bivšeg realsocijalizma. Uklapanje regiona bivšeg realsocijalizma (Istočne Evrope, kao i Jugoslavije i

²⁴ D. Vujadinović, 2012, *op. cit.*; D. Vujadinović, 2013, *op. cit.*

²⁵ D. Vujadinović, 2012, *op.cit.*; D. Vujadinović, 2013, *op. cit.*

²⁶ EIGE internet portal, <http://eige.europa.eu/>

²⁷ H. Brunkhorst, „Beheading of the Legislator: The European Crisis – Paradoxes of Constitutionalizing Democratic Capitalism”, u: M. Jovanovic, D. Vujadinovic (Eds.), *Identity, Political and Human Rights Culture as Prerequisites of Constitutional Democracy*, Eleven International Publishing 2013, 37–55.

²⁸ D. Vujadinovic, „Causes of the Current Crisis and Ways Out – Seen through the Lens of the European Social Model”, u: H. Brunkhorst, D. Vujadinovic, T. Marinkovis (Eds.), *European Crisis and Social Movements – Democratic Theory in Times of Crisis*, International Eleven Publishing, Amsterdam 2016. (in print).

Srbije), u neoliberalni kod piramidalne strukture globalnog sveta događa se sa pozicija poluperiferije.²⁹

Teorije o multiploj modernosti³⁰ generalno potenciraju da modernizacija u svakom konkretnoistorijskom kontekstu ima svoje specifičnosti, a da se najviši standardi modernizacije ne mogu kopirati i ostvariti u manje razvijenim zemljama. U slučaju neoliberalne globalizacije ta teorija implicira da na hijerarhijskoj lestvici zemalja od centra, poluperiferije do periferije, poluperiferijska društva strukturno kaskaju za zemljama centra. Strukturno kašnjenje i kaskanje zemalja bivšeg realsocijalizma u rodnim odnosima i položaju žena znači inherentno manje emancipatorskih pomaka i više tradicionalizma nego na Zapadu u svakom pojedinačnom slučaju, kao i generalno uzev.

Neoliberalni model kapitalističkog sistema je i u „centru”, i na „poluperiferiji”, i na „periferiji” doneo određena pogoršanja na planu stečenih socijalnih prava i postignutih nivoa socijalne sigurnosti. Period globalne krize od 2008. godine primenom mera štednje – kao mehanizma za suzbijanje krize – dodatno je narušio kvalitet svakodnevnog života širokih svetskih masa i stanje zaštite ljudskih prava u celini uzev.³¹ Masovno siromašenje, rast ekonomskih nejednakosti između veoma malog broja veoma bogatih i ostalih, kao i masovna nezaposlenost, odrazili su se na globalnom nivou na pogoršanje položaja žena i procese retradicionalizacije.

Paradigma sukoba patrijarhata i emancipacije dobila je nova obeležja u neoliberalnoj eri kapitalizma. Na jednoj strani, pogoršava se ekonomsko-socijalni položaj masa žena; takođe, mizogina ideologija prati i pojačava pogoršanje položaja žena. U korpusu negativnih dimenzija pomenute dijalektike, globalizacija indukuje procese partikularizacije i retradicionalizacije, a svako desno skretanje na političkoj lestvici vrednosti (posebno etnonacionalističke, klerikalne i fundamentalističke ideologije i pokreti, koji su u zamahu) utiče na obnavljanje i pojačavanje patrijarhalne matrice, tako da se kumuliraju i međusobno ojačavaju elementi starog i novog patrijarhalizma.

Marina Blagojević uočava da se protivrečja emancipacije i patrijarhalizma u savremenoj fazi neoliberalne globalizacije usložnjavaju i dobijaju nove anti-emancipatorske dimenzije izmenjenih oblika eksploatacije i manipulacije ženskim telom, znanjem, radom. Ona ukazuje na savremene procese uspostavljanja paralelnog, ukrštenog i kumulativnog delovanja „starog” i „novog” patrijarhalizma. Neoliberalni zaokret je generalno doneo specifičnu vrstu „mizoginije” – mržnje prema ženama, njihovog obezvređivanja, masovnog svođenja žena na robu i na vezanost za procese konzumerizma i tabloidizacije, uz izdvajanje elitnog dela među najobrazovanijim ženama i onima koje su uspele da se svrstaju među „dobitnike globalizacije”.³²

²⁹ M. Blagojević Hjuson, *Sutra je bilo juče – Prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini dvadesetog veka u Jugoslaviji*, Zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad 2015.

³⁰ S. Eisenstadt, „Multiple Modernities”, *Deadalus*, 2000,
http://www.havenscenter.org/files/Eisenstadt2000_MultipleModernities.pdf

³¹ T. Piketi, *op. cit.*

³² M. Lazić (prir.), *Ekonomске elite u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Čigoja štampa, Beograd 2015.

Konceptom „mizoginije” autorka uspostavlja novu, konkretnoistorijski plodotvornu feminističku paradigmu za potpunije razumevanje procesa retradicionalizacije na svetskom i lokalnom nivou.³³

„Stari” patrijarhalizam je neiskorenjen i ima njegovih resantimana, ali on pre svega predstavlja dobru podlogu za retradicionalizaciju, koja nikada nije vraćanje na predmoderni identitet žene već predstavlja „nove” modalitete podređene društvene uloge u okviru mrziteljskog desnog populizma i s njim povezanog eksplicitno mizoginog klerikalizma i tradicionalizma.

S druge strane, transnacionalni konstitucionalni principi univerzalne jednakosti i ženskih prava i dalje nastavljaju samostalni tok unapređivanja međunarodnog i nacionalnog prava ljudskih prava i ženskih prava, a na tom putu najviše civilizacijske standarde uspostavlja pravo EU.³⁴ Međunarodno pravo i pravo EU u kontinuitetu unapređuje pravnu jednakost i zaštitu žena. Takođe, pokrenuti procesi urušavanja patrijarhata masovnim zapošljavanjem i obrazovanjem žena, kulturnim matricama i izmenjenim sistemima vrednosti ipak su nezaustavljivi. Rodne uloge se menjaju, muškarci delom takođe prihvataju civilizacijske standarde emancipacije i, utoliko, porodični odnosi i društvene uloge polova u neprekinutom toku doživljavaju i promene nabolje.

U korpusu pozitivnih dimenzija pomenute dijalektike, deo žena ulazi u srazmerno mali broj „dobitnika globalizacije” i globalnih elita moći. Visokoobrazovani, menadžerski i preduzetnički slojevi žena ulaze u svet finansija i vlasničkih struktura, političkog i obrazovnog establišmenta, stiču društvenu moć i probijaju tradicionalne barijere i tradicionalističke stereotipe.

Tranzicija realsocijalizma u kapitalizam odvijala se u neoliberalnom kodu dominacije logike kapitalizma nad logikom demokratije. Naglasak je na uspostavljanju tržišnih mehanizmima, ulasku stranog kapitala i međunarodnih banaka u te zemlje, na ekonomskim slobodama i smanjenju egalitarnih tendencija i povećanja kompetitivnosti radne snage i tržišta rada. Tranzicija je na poluperiferiji donela masovne privatizacije društvenih preduzeća, koje su masovno ostavile ljude bez posla i osiromašile ih, a socijalna sigurnost „starog kova” je napuštena.

Kao pandan dotadašnjem autoritarnom karakteru poredaka, očekivan je u svim državama realsocijalizma demokratski karakter tranzicije nakon pada Berlinskog zida. On, međutim, nije ostvaren. Umesto liberalnodemokratskih poredaka uspostavljeni su, po pravilu, hibridni režimi fasadne demokratije i kapitalističke neoliberalne ekonomije, u kojima su na delu antikomunizam, „nacionalizam i suverenizam”.³⁵ Iza demokratske spoljašnosti i

³³ M. Blagojević, *Mapiranje mizoginije u Srbiji*, Knjiga I, *op. cit.*

³⁴ D. Vujadinović, „Gender Mainstreaming in Law and Legal Education”, *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review*, Year LXIII, 2015, no. 4.

³⁵ Kako Jović kaže: „Proces evropeizacije je na nekadašnjem Istoku pratilo istodobno jačanje nacionalizma i suverenizma... Put ka Zapadu viđen je ne samo – a vjerovatno čak ne ni prvenstveno – kao proces liberalizacije... Antikomunizam se pojavio kao glavni izvor i uporište novog nacionalizma, koji je imao i liberalni i konzervativni karakter. Liberalizacija je došla uglavnom izvana – naročito u zemljama Jugoistočne Evrope – a retradicionalizacija iznutra. Liberalizacija je, moglo bi se reći, u velikoj mjeri nametnuta procesom *liberalnog ekspanzionizma*, i prihvaćena je kao nešto što se *mora*, kao bi se istodobno provela i *re-tradicionalizacija*. Proces ulaženja u EU je bio proces *prigušivanja retradicionalizacije*, koji je oslobođen vanjskog *moranja* tek po ulasku u EU. Iako se u raznim zemljama Srednje i Istočne Evrope taj

višepartijskog sistema događa se u značajnoj meri i retradicionalizacija i insistiranje na partikularnim identitetima sa elementima etnonacionalizma, ksenofobije, homofobije i mizoginije.

Fenomen otpora globalizaciji i evropskim integracijama među „gubitnicima tranzicije” predstavlja logičnu posledicu. Masovno nezadovoljstvo je dobra osnova za populizam, a populizam ksenofobičnog etnonacionalizma ima dodatno plodno tlo u nasleđenoj autoritarnoj političkoj kulturi komunističkog perioda. Pokušaji uspostavljanja autonomnih identiteta naspram globalizacijskih procesa praćeni su i „vraćanjem” tradiciji, naciji, religiji, partikularizmu. Skretanje udesno političkih sistema i vrednosnih usmerenja ima za posledicu suzbijanje već ostvarenih dometa emancipacije u rodnom odnosima i položaju žena. Mizoginija „novog” patrijarhalizma i snažni koreni „starog” patrijarhalizma, u kombinaciji sa dvostrukom opterećenosti žena, vode stagnaciji i unazađivanju emancipatorskih težnji i postignuća.

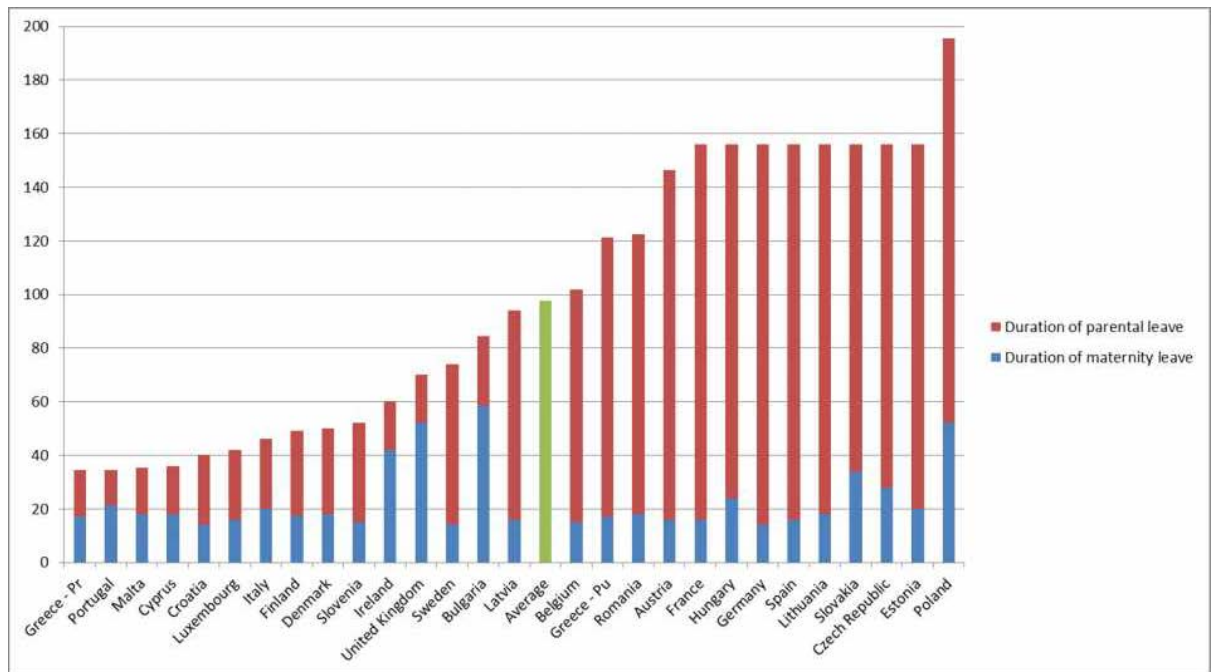
Blagojević ukazuje na specifično negativno ispoljavanje mržnje prema ženama u poluperiferijskim društvima neoliberalnog kapitalizma, kao i na još negativnije karakteristike mizoginije u Srbiji i na prostorima bivše Jugoslavije, s obzirom na iskustva etnonacionalizma i ratova. Autorka ukazuje da se „mizoginija u postkomunizmu ostvaruje kao jedna od mogućih i vrlo stabilnih veza i sa ‘svetom’ i sa ‘prošlošću’, odnosno ona ima dve paralelne, na prvi pogled protivrečne, ali u suštini prožimajuće frakcije, i transcendencije lokalne kulture i potvrđivanja njene samosvojnosti... Mizoginija je u post-komunističkom svetu, nesumnjivo, jedan od bitnih aspekata tzv. retradicionalizacije, ali i nostalgije za nekom vrstom ‘patrijarhalnog reda’ koja jača u ‘haosu tranzicije’. Istovremeno, mizoginija je i tačka susreta veoma različitih svetova Zapada i Istoka, ona je mesto bratskog sporazuma, što je naročito vidljivo u lakom prihvatanju proizvoda masovne kulture sa Zapada, prepune mizoginičnih sadržaja.”³⁶

S druge strane, pod uticajem komunističkog nasleđa visoke socijalne sigurnosti za žene i porodicu, u većini tih zemalja – i nakon njihovog prerastanja u nezavisne kapitalističke zemlje i nakon evropskih integracija, i uprkos napuštanju socijalne politike realsocijalističkog perioda – postignuto je stanje veće socijalne sigurnosti, recimo, majki na porodijskom odsustvu (duže odsustvo i veća primanja) nego u zapadnim bogatijim i demokratskijim državama.³⁷

proces događao na različite načine, u svima je po ulasku u EU došlo do izbijanja nacionalizma i suverenizma na površinu. No, to je naročito bio slučaj sa zemljama Jugoistočne Evrope.” (D. Jović, „Stvaranje bipolarnosti i/ili multipolarnosti na evropskim periferijama”, u: I. Vujačić i N. Beljinac, ur., *Nova Evropa i njena periferija*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd 2015)

³⁶ M. Blagojević, *op. cit.*, 33.

³⁷ [www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2014/545695/EPRS_ATAG\(2014\)545695_REV1_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2014/545695/EPRS_ATAG(2014)545695_REV1_EN.pdf)

S treće strane, emancipatorski trendovi među ženama „dobitnicama globalizacije” i „dobitnicama tranzicije” neosporni su, kao i generalno pod uticajem obrazovanja, vaspitanja, zapošljavanja, rodno senzitivnog zakonodavstva i javnih politika. Članice EU sa prostora bivšeg realsocijalizma, kao i države kandidati za evropske integracije, obavezne su da usvoje primarno, sekundarno i meko pravo EU. Moraju da donesu i strategije usmerene na rodnu ravnopravnost i da na nacionalnom planu uvedu i implementiraju zakon o rodnoj ravnopravnosti i antidiskriminacioni zakon; takođe, moraju iz rodne perspektive da unapređuju rešenja u porodičnom, krivičnom, radnom, socijalnom zakonodavstvu. U tom smislu su emancipatorski impulsi rodno senzitivnog međunarodnog prava, generalno uzev, i prava EU, na delu.³⁸

3. Rodni odnosi u sadašnjoj Srbiji

Kao što je već rečeno, primena ovog teorijsko-metodološkog okvira i primena njegove dalje političko-istorijske eksplikacije, plodotvorna je za razumevanje rodni odnosa u slučaju sadašnje Srbije.

Da bi se razumelo šta je takozvana demokratska tranzicija iz „realsocijalizma” donela u smislu unapređenja i šta u smislu unazađenja u sferi rodni odnosa u slučaju Srbije i da bi se pomenuti fokus vezan za Srbiju i rodne odnose u njoj u aktuelnom periodu tranzicije eksplicirao, razmatranje treba da krene od pominjanog šireg teorijsko/političko/istorijskog konteksta. Pritom, uz pozadinsko razumevanje razlika između predmodernog i modernog društva i geneze dijalektike patrijarhata i antipatrijarhata u modernosti, razmatranje mora biti stavljeno u kontekst prethodećih istorijskih perioda modernizacije Srbije – vezano najpre za

³⁸ D. Vujadinović, 2012, *op. cit.*; D. Vujadinović, 2015, *op. cit.*

period prve Jugoslavije između dva svetska rata, a zatim i bivše (druge) Jugoslavije i tzv. realsocijalizma.

Fokus je na karakteru rodni odnosa u Srbiji u periodu zakasnele tranzicije od perioda demokratskih promena 2000. godine pa do danas. Utoliko je razumevanje tranzicije u njenom neoliberalnom kodu neophodno, a posebno je bitno razumevanje specifičnosti odoznele tranzicije Srbije iz komunističkog u kapitalističko poluperiferno društvo i razumevanje kako zajedničkih svojstava, tako i specifičnosti manifestacije starog i novog patrijarhata, kao i emancipatorskih pomaka u Srbiji. Sve to, pritom, mora biti prelomljeno kroz činjenice o aktuelnom konkretnoistorijskom političko-pravnom, ekonomskom i ukupnom razvoju društva i države u današnjoj Srbiji.

Pošto je modernizacija ruralne Srbije u 19. veku bila slabog intenziteta i odoznele karaktere, pošto je politički, ekonomski, socijalni talas emancipacije rodni odnosa u komunističkoj i socijalističkoj Jugoslaviji i Srbiji bio uronjen u tradicionalističku političku kulturu i autoritarni politički poredak i pošto je demokratska tranzicija Srbije od 2000. godine bila ne samo odoznele, već je bila i veoma demokratski deficitarna, a pritom uronjena u neposredno nasleđe militarizma, ratova, sankcija, naglog osiromašenja i razaranja društva, rezultat emancipacije rodni odnosa naprosto mora da bude veoma skroman. Sledstveno, nasleđe starog patrijarhalizma i njegovo multiplikovanje u novim modalitetima po logici stvari ima plodno tlo za opstanak i jačanje.

Pošto je pomenuti sled istraživanja i eksplikacije rodni odnosa u današnjoj Srbiji detaljno obrađen u drugom tekstu na osnovama ovde ponuđenog teorijsko-metodološkog okvira³⁹, na ovom mestu će pomenuti teorijsko-metodološki okvir analize biti primenjen samo na prikaz rezultata *Indeksa rodne ravnopravnosti za Srbiju 2016 – Merenje rodne ravnopravnosti 2014*. Indeks je preuzet od *Indeksa rodne ravnopravnosti* za prosek EU i za članice EU i predstavlja plodotvoran instrument za merenje stanja rodni odnosa u najvažnijim domenima društvenog života. On potvrđuje realno očekivane ishode, a ponuđeni teorijsko-metodološki okvir je plodotvoran za tumačenje onih u *Indeksu* dobijenih rezultata o „rodnom jazu”. U diskursu dijalektike patrijarhata i emancipacije „rodni jaz” zapravo znači srazmeru manjka rodne ravnopravnosti i viška patrijarhalne matrice.

Indeks rodne ravnopravnosti uspostavljen je u EU 2012. godine kao merni instrument u funkciji politika za unapređenje rodne ravnopravnosti u zemljama članicama EU, a prva dva izveštaja su objavljena 2013. i 2015. godine⁴⁰, pod pokroviteljstvom Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost (EIGE) iz Viljnusa. Indeks EU meri rodnu ravnopravnost na skali od 1 (potpuna neravnopravnost) do 100 (potpuna ravnopravnost), u šest oblasti: znanje, rad, novac, zdravlje, vreme, moć i dve podoblasti: nasilje i ukrštene nejednakosti. Prvi *Indeks* iz 2013. godine pokazao je da je napredak u oblasti rodne ravnopravnosti i dalje ograničen širom EU. On je ograničen uprkos činjenici da je rodna ravnopravnost u fokusu kreiranja politika EU još od vremena uključivanja jednakosti zarada u sporazumu kojim je

³⁹ D. Vujadinović, V. Stanimirović, „Rodni odnosi u Srbiji u doba tranzicije – Između emancipacije i retraditionalizacije”, u. M. Jovanović (ur.), *Dvadeset i pet godina tranzicijskih procesa u Srbiji*, Pravni fakultet 2016. Tekst i knjiga pripremljeni u okviru projekta Ministarstva nauke, „Konstitucionalizam i vladavina prava u izgradnji nacionalne države – slučaj Srbije”, u kome učestvuju autori s Pravnog fakulteta i Fakulteta političkih nauka (2011–2015).

⁴⁰ EIGE internet portal, <http://eige.europa.eu/>

uspostavljena Evropska ekonomska zajednica 1957. godine. Rezultati su pokazali da je EU u proseku tek na pola puta, da se pojedinačne članice u različitim domenima i generalno nalaze na skali između trećine i dve trećine pređenog puta do dostizanja rodne ravnopravnosti, i da je neophodno dalje sistematsko i veoma intenzivno usmeravanje politika u pravcu koji će doneti značajniji boljitak.

Srbija je prva zemlja van EU koja je taj merni instrument usvojila 2014. godine⁴¹, a prva publikacija je objavljena 2016. godine pod pokroviteljstvom Vladinog Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost i Tima za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, pod autorstvom sociološkinje Marije Babović. Merenje indikatora rodne ravnopravnosti po ugledu na EU *Indeks rodne ravnopravnosti* i sa komparacijskim mogućnostima, koje se otvaraju, veoma je bitno iz više razloga: najpre, zbog toga što je EU najdalje otišla od svih regiona savremenog sveta u emancipatorskim rodnim politikama i naročito zbog toga što je sveobuhvatno merenje rodne ravnopravnosti kreirano u skladu sa kontekstom politike EU, sa kojom se Srbija usklađuje na svom putu evropskih integracija.

Data su poređenja između Republike Srbije i proseka 28 država članica EU, kao i poređenja sa pojedinačnim državama članicama EU.

Meren je „rodni jaz” u domenu rada, u vezi sa nivoom zaposlenosti, vrstama i kvalitetu poslova; zatim u domenu novca – ekonomska situacija i pristup finansijskim resursima; u domenu znanja – obrazovna dostignuća, oblasti znanja i opredeljenost za doživotno učenje; u domenu vremena – u vezi sa dihotomijom plaćenog rada i poslova u domaćinstvu, kao i sa utroškom vremena na socijalne, lične i građanske aktivnosti; u domenu moći – ispituje se jaz između žena i muškaraca u različitim nivoima ekonomske moći (učešće u poslovnim i privrednim oblastima, uključujući upravne odbore kompanija na berzi, i finansijskim institucijama), društvene moći (pristup pozicijama moći u poljima nauke i tehnologije, akademije, medija, religijskih organizacija ili civilnog društva), i političke moći (zastupljenost u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti); domen zdravlja – zdravstveni status oba pola u svim dimenzijama psihološkog i fizičkog zdravlja, jaz u rizicima po zdravlje, u pristupu zdravstvenim uslugama i strukturama; domen ukrštenih nejednakosti – ispituje se način na koji rodna dinamika funkcioniše zavisno od specifičnih socijalnih karakteristika i indikatora nejednakosti, kao što su godište, državljanstvo, etnička pripadnost, invaliditet, bračno stanje, religijska i seksualna orijentacija, klasna pripadnost; domen nasilja – koji odstupa od pristupa svih prethodnih domena u tome što se ne fokusira na jaz među polovima već na eliminaciju nasilja i u tome što se ne fokusira na rodne odnose već na žene. Merenje tog faktora rodne nejednakosti kreće od stava da je (indirektno i direktno) nasilje nad ženama izraz moći povezan sa dominacijom nekog oblika maskuliniteta.

Rezultati za države članice EU i za prosek tih 28 država pokazuju da su procesi uspostavljanja rodne ravnopravnosti tek negde na pola emancipatorskog puta – 52,9%, a za Srbiju iznose 40,6%.

U *Indeksu* se kaže: „Indeksi glavnih domena rodne ravnopravnosti pokazuju da je najveći jaz u rodnoj ravnopravnosti između Srbije i EU u oblastima rada i novca. Najmanji jaz je zabeležen u domenu zdravlja, dok jedini domen u kojem Srbija ima bolji rezultat od proseka EU jeste domen moći... (O)vo je uglavnom posledica relativno visokog nivoa zastupljenosti žena u Narodnoj banci, što je snažno uticalo na ishod vrednosti indeksa ovog domena. Delimično je ovaj bolji rezultat povezan i sa visokom zastupljenošću žena u Narodnoj skupštini, što je rezultat zakonski uvedenih kvota... Poređenje Indeksa rodne ravnopravnosti Srbije i država članica Evropske unije ukazuje da Srbija ima bolji rezultat od nekoliko država članica Evropske unije, ali je u grupi sa trećinom država članica Evropske unije sa

⁴¹ *Indeks rodne ravnopravnosti za Srbiju 2016*, http://socijalnouklucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2016/02/Izvestaj_Indeks_rodne_ravnopravnosti_2016_SRP.pdf.

najnižim rezultatima. U suštini, rodna ravnopravnost u Srbiji je na sličnom nivou kao i u drugim zemljama regiona i nekim zemljama sa sličnom socijalističkom prošlošću... Srbija zaostaje za prosekom Evropske unije u svim domenima rodne ravnopravnosti, osim domena moći, sa veoma ozbiljnim jazom u domenima rada i novca.”⁴²

Srbija je u proseku bolje pozicionirana od Rumunije, Slovačke, Portugala, Grčke, Bugarske, Hrvatske i Litvanije, na sličnom nivou rodno jaza je sa Italijom i Mađarskom, a najdalje je od Danske, Finske i Švedske, koje imaju oko 73% realizacije rodne ravnopravnosti.

Sumarni rezultati u domenu rada za Srbiju su sledeći: „Rodni jaz u domenu rada je naglašen i prisutan u oba pod-domena: učešću i podeli i kvalitetu rada. Žene su ređe zaposlene na poslovima ekvivalentnim punom radnom vremenu nego muškarci. Radni vek žena je 5 godina kraći nego muškaraca. Zaposlenost u socijalnim sektorima privrede (prosveta, zdravstvo i socijalna zaštita) je veća kod žena nego kod muškaraca. Žene ređe rade sa fleksibilnim radnim vremenom nego muškarci. U poređenju sa Evropskom unijom Srbija ima najniži rezultat od svih država članica u domenu rada.”⁴³

U domenu novca, Srbija zaostaje za svim zemljama EU osim Rumunije.⁴⁴

U domenu obrazovanja, situacija je sledeća: „U toku poslednjih 50 godina, rodna ravnopravnost je značajno napredovala u polju znanja u Srbiji. Međutim, i dalje postoje određene grupe žena sa nižim vrednostima pristupa ili učinka, naročito kada uzmemo u obzir starije generacije ili one u ruralnim oblastima. Kako prikazuje indeks domena znanja, i dalje postoji značajna podela polova u skladu sa profilima obrazovanja. Društveni obrasci koji stimulišu jaču sklonost devojaka prema društvenim naukama i dečaka prema tehničkim naukama i matematici su takođe evidentni u rezultatima testa Međunarodnog programa procene postignuća učenika (PISA) pošto su devojčice postigle bolje rezultate iz književnosti dok su dečaci postizali bolje rezultate iz matematike. U svim starosnim grupama (osim u najmlađoj: 16–24 godine) veštine u polju informacione i komunikacione tehnologije su izraženije među muškarcima u odnosu na žene... Analiza sadržaja udžbenika na različitim nivoima obrazovanja pokazuje nedostatak rodne osetljivosti. Analiza univerzitetskih udžbenika koja je izvedena na uzorku od 17 knjiga pokazala je i dovela do zaključka da je ‘predstavljanje polova pod uticajem stereotipa i nedvosmisleno u skladu sa patrijarhalnim paradigmama’.”⁴⁵

„Rodni jaz” u domenu obrazovanja je veći i situacija je gora samo u Rumuniji, Hrvatskoj, Bugarskoj, Italiji, Slovačkoj i Mađarskoj.

Po pitanju potrošnje i kvaliteta vremena, prema podacima dostupnim za Srbiju za 2011. godinu, „žene su više od muškaraca angažovane na aktivnostima brige o domaćinstvu (jaz između polova od 42%) i mnogo više angažovane na kućnim poslovima od muškaraca (jaz između polova od 47%). S druge strane, žene manje vremena provode na aktivnostima dokolice, sportskim aktivnostima i kulturnim aktivnostima, i malo manje na društvenim aktivnostima, koje su retke i među muškarcima i ženama”.⁴⁶

U domenu zdravlja, indeksi rodne ravnopravnosti beleže najviše vrednosti i u Srbiji i u EU. Razlika između Srbije i EU je manja u poddomenu zdravstvenog statusa nego u poddomenu pristupa zdravstvenoj zaštiti. Taj relativno manji jaz nastaje delimično kao posledica nasleđa opšte besplatne zdravstvene zaštite u Srbiji. Ipak, iako razlike između indeksa Srbije i proseka EU nisu značajne u domenu

⁴² *Ibid.*, 21–22.

⁴³ *Ibid.*, 26.

⁴⁴ *Ibid.*, 31.

⁴⁵ *Ibid.*, 35.

⁴⁶ *Ibid.*, 38.

zdravlja, Srbija se nalazi među četiri države sa najnižim rezultatima, sa boljim rezultatima vrednosti indeksa samo u poređenju sa bivšim socijalističkim baltičkim državama.⁴⁷

Za domene unakrsne nejednakosti i nasilja konstatovani su ozbiljni problemi u poziciji žena različitih ranjivih grupa (Romkinja, žena iz ruralnih oblasti, migranktinja, žena pripadnica nacionalnih manjina, žena sa invaliditetom, samohranih majki, siromašnih, nezaposlenih žena i žena bez radnih veština, žena manjinske seksualne orijentacije). Takođe, alarmantni su dostupni podaci o nasilju nad ženama.⁴⁸

ZAKLJUČAK

Teorijsko-metodološki okvir analize rodnih odnosa, primenjen u konkretnoistorijskom kontekstu savremenog globalizovanog sveta i dominacije neoliberalnog kapitalizma, kao i poluperiferijskog statusa zemalja bivšeg realsocijalizma na njihovom putu tranzicije ka demokratskom poretku i na putu evropskih integracija, primenjen još konkretnije na slučaj Srbije i njenog specifičnog tranzicijskog puta (odložena tranzicija, uticaji rata, međunarodnih sankcija...), predstavljaju produktivan okvir za razumevanje i dubinsko tumačenje indikatora „rodno jaza” prikazanih u *Indeksu rodne ravnopravnosti za Srbiju*. Takođe, rezultati iz *Indeksa*, kao i iz drugih rodno senzitivnih empirijskih istraživanja⁴⁹, predstavljaju relevantnu činjeničku potvrdu ponuđenog okvira analize.

Pritom, ono što se u *Indeksu rodne ravnopravnosti za Srbiju* naziva „rodnim jazom” iskazuje srazmeru očuvanja patrijarhalne matrice i/ili uspostavljanja emancipatorskih pomaka. „Rodni jaz” zapravo reprezentuje dijalektiku patrijarhata i antipatrijarhata.

Indeksi rodne ravnopravnosti – kao merni instrumenti i indikatori „rodno jaza” u sferi rada, novca, znanja, vremena, zdravlja, ukrštene nejednakosti i nasilja, pokazuju da su i najrazvijenije zemlje Zapada, države članice EU, u proseku i pojedinačno daleko od rodne ravnopravnosti (nordijske zemlje, doduše, najmanje daleko), a da je Srbija još u mnogo većoj meri daleko od pune rodne ravnopravnosti, posebno u domenu rada i dostupnosti finansijskih resursa ženama.

Demokratski standardi tranzicije i evropskih integracija i civilizacijski standardi rodne ravnopravnosti postavljaju pred srpsko društvo i državu zadatke sistematskog unapređivanja konkretnih politika u domenima rada, političke participacije, ekonomske moći, zdravstvene i socijalne zaštite, zaštite od nasilja u porodici, sa jasno profilisanim ciljem da se unapredi rodna ravnopravnost i da se smanji prostor za reprodukciju starog i produkciju novog patrijarhata.

Krajnji cilj punog ukidanja „rodno jaza” je suštinski teško dostižan, ali što je bolje artikulisan teorijsko-metodološki okvir analize rodnih odnosa, to će razumevanje i

⁴⁷ *Ibid.*, 46.

⁴⁸ *Ibid.*, 54.

⁴⁹ J. Zorić, N. Dičić, N. Petković, *Radna prava žena u Srbiji*, BG Centar za ljudska prava, Beograd 2008, <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/12/radna-prava-zena-u-srbiji.pdf>.

Žene i muškarci u republici Srbiji, [ur](http://www.ur.gov.rs/), Republički zavod za statistiku, Beograd 2014; *Žene u parlamentu – samo kvota ili stvarni uticaj*, Otvoreni parlament, mart 2014, http://www.mc.rs/upload/documents/istrazivanje/2014/Zene_u_parlamentu_Samo_kvota_ili_stvarni_uticaj.pdf.

Posebno relevantan izvor je prvo direktno rodno motivisano empirijsko istraživanje, obavljeno po istoj metodologiji i uzorku 2006. i 2011. godine. Vid. M. Blagojević Hjuson, *Rodni barometar u Srbiji – razvoj i svakodnevni život*, deo I, Beograd 2006, deo II, Beograd 2011;

interpretiranje činjenica i pojava biti plodotvorniji i to će javne politike i strategije borbe za emancipatorske pomake biti uspješniji.

Prof. dr Dragica Vujadinovic *

THEORETICAL-METHODOLOGICAL FRAMEWORK FOR UNDERSTANDING GENDER RELATIONS – Case of Serbia

Summary

Gender relations have become an important social and cognitive issue only from the time of modernization and from the moment when a self-understandable patriarchal matrix of women's subordination had become contested. Processes of modernization started in a wider sense with the New Age and the Enlightenment; more directly they started with political and industrial revolutions of the 19th century, and most intensively and systematically from the second third of the 20th century when egalitarian trends have been established as civilization standards for all-encompassing social relations and gender relations.

During a whole pre-modern history, position of women had been determined by the patriarchal structure of relations, while in modernity and contemporaneity the position of women and gender relations have been designated by the dialectic of patriarchy and anti-patriarchy. Two contrasted logics and tendencies have been inter-twinned and mutually conditioned; more of one of them always means less of another, equally as – metaphorically speaking – In the case of the Law of communicating vessels for the event where different density of liquids is existent. In addition, this paradigmatic dialectic has always been refracted through a concrete-historical context.

Understanding of certain concrete gender relations demands knowledge about cumulative impacts of the pre-history and actual features and character of the given society and state as well as about specific ways in which the mentioned dialectic has been manifested in a given societal context.

Character of gender relations evidently becomes an issue and the topic only in the modern social sciences. Feminist theory in its autochthon endeavors from the 1970s and until nowadays, as well as in the meantime developed gender sensitive political, sociological, cultural, and legal knowledge have been dealing with this issue.

Focus of this paper is to explain the crucial theoretical-methodological framework of gender analysis. In addition, focus and aim is to apply this framework of analysis to the case of Serbia and its current state of gender relations.

* Dragica Vujadinovic, PhD. Professor of Law, Faculty of Law University of Belgrade. This article is the result of research within the project *Perspectives of Implementation of European Standards in the Serbian Legal System (179059)*, supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

Motive and reason for undertaking this endeavor is the belief that actual feminist analysis and gender sensitive insights of different social sciences too often stay blocked in partiality by designating either one or another side of the mentioned dialectic, or by parallel mentioning the both. Insofar, their insights cannot achieve the needed systematic and integral understanding of contradictory, mutually inter-related tendencies; insofar they do not have capacity to understand causes of the revival and/or overcoming the retrograde logic of patriarchy, and to articulate proper emancipatory policy making measures and mechanisms.

Intention is to contribute that this referential dialectic of patriarchy and anti-patriarchy be articulated as better as possible and to become the analytical, theoretical-methodological axis for feminist and gender sensitive theoretical, empirical and policy making endeavors.

Key words: Patriarchy. Emancipation. Gender relations. Gender equality. Theoretical-methodological framework.

